

Paradoxes humanistes: Els escrits de Francesc Eiximenis i de Bernat Metge i la seva recepció a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement¹

Núria Silleras-Fernández
University of Colorado at Boulder

Tradicionalment entenem l'Humanisme seguint definicions ja clàssiques, com la de Georg Voigt, que concebia l'humanisme renaixentista com un moviment sorgit a Itàlia amb la intenció de fer reviure l'ensenyament i la cultura clàssiques. Certament, l'Humanisme incorpora l'estimació i l'estudi crític i personal de textos escrits a l'antiguitat clàssica, que s'analitzen i reutilitzen de manera creativa. De fet, l'associació de l'Humanisme amb el Renaixement resulta evident, però difícil, sent ambdós conceptes ambigus, llargament debatuts, i problemàtics en la seva natura i abast. Quan ens trasllem del context italià al peninsular ibèric, i encara més en concret al context català, la temàtica no es simplifica pas, i són molts els crítics que s'han aventurat a la seva discussió i anàlisi. No hi ha gaire acord entre els especialistes sobre el caràcter de l'Humanisme, ni sobre les seves implicacions, o sobre quins foren els seus canals de transmissió.

Tradicionalment, pel que fa a l'anomenat "Humanisme català," s'evidencien dues postures bàsiques i contra postes. D'una banda, els que ens mostren favorables a l'existència d'un humanisme primerenc a finals del segle XIV (per exemple, Rubió i Lluch, Riquer, Butiñá...).² D'altra banda, els que el matisen, considerant-lo, a tot estirar, una mena de molt incipient pre-humanisme, o que fins i tot no el troben pas en absolut. Com Badia apuntà amb aplom fa una trentena d'anys: "No hi hagué un període humanístic presidit per Joan I i Metge. En canvi, hi hagué humanistes d'expressió llatina i manlleus de la cultura humanística. (Badia 1988, 34 i 41)"³ Definir i perioditzar són sempre tasques complexes i desagrades, sobretot quan l'únic model possible per a molts es comparar fins a quin punt "l'Humanisme" i el "Renaixement" de l'indret que sigui quadra amb el de la Itàlia del *Quattrocento*, que sembla l'únic mirall possible (Badia 1988, 42). Perquè tot i que l'Humanisme i el Renaixement van ser una "invenció italiana," a l'igual que li passa a l'autor de tot text literari, això no vol dir que controli el seu significat, ni les seves possibles formes evolutives, ni com es assimilat i usat en una tradició i cultura diferents.

En qualsevol cas, entre els participants als debats i polèmiques historiogràfiques i filològiques que l'arribada primerenca d'un Humanisme incipient a la literatura catalana (i de pas a la peninsular) ha suscitat, ja siguin partidaris o detractors, tots semblen coincidir en un punt evident: el franciscà Francesc Eiximenis (c. 1340–1409), mestre en teologia i conseller àulic no fou un escriptor humanista, sinó que estigué plenament arrelat a la tradició medieval. De la mateixa manera, el secretari reial Bernat Metge (c. 1340–1413) acostuma a ser vist com un humanista (o pre-humanista) o, com a poc, un escriptor innovador, genial i tot, amant dels

¹ Haig d'agrair els comentaris i suggeriments rebuts en l'elaboració d'aquest article per part dels editors del volum, Julia Butiñá (UNED) i Antonio Cortijo Ocaña (UC Santa Barbara), així com per part de John Dagenais (UCLA) i els meus col·legues departamentals, Julio Baena i John Slater (University of Colorado at Boulder). Les mancances que s'hi puguin trobar, i l'argument general desenvolupat, són tots responsabilitat meua.

² Butiñá defineix l'Humanisme català així: "uso y ennoblecimiento temprano de la lengua vulgar; asimilación intensa de los tres grandes trecentistas italianos; raíces firmes en Lull; concepción de una literatura digna, seria, nueva y gratificante, pero exultante, vivida y reflejo muy próximo al mundo real." (Butiñá 2008, 540). Vegis (Butiñá, i Cortijo 2009, xxxii–xlix; Riquer 1934).

³ Una postura similar es defensada per Rico que parla de "prehumanismo" o "prerrenacimiento" per tal de descriure aquest context d'autors que "allanan el camino a los auténticos humanistas peninsulares" (Rico 1983, 262).

clàssics i de Petrarca.⁴ Certament aquest article no pretén pas canviar aquestes idees, ben incrustades a la nostra tradició. La meua finalitat és una altra: constatar, raonar, aclarir i explicar una paradoxa evident i il·luminadora sobre el tema que ens ocupa, sobre l'ús d'etiquetes historiogràfiques i sobre com estudiem la Literatura; val a dir que: durant el període de l'Humanisme i el Renaixement que podríem anomenar “ple,” que, posats a ser tradicionals, entén es situaria als segles XV i XVI, l'autor que es llegia no era pas en Metge i el seu *Lo Somni*, sinó un grapat de les obres del seu contemporani, fra Francesc Eiximenis, *La vida de Jesucrist, El llibre dels àngels, El llibre de les dones i l'Scala Dei...*

La periodització de “l'Humanisme català” (segles XIV–XVI)

Francesc Eiximenis i Bernat Metge van viure el que s'ha considerat el primer període de l'Humanisme català. Entre els que apostem per una mena d'Humanisme primerenc aquest es situaria al context de la cort i la cancelleria reial catalano-aragonesa de Joan I (1387–1396) i Martí I (1396–1410), amb figures de la talla de Metge, qui ja el 1388 traduïa el *Griselda* de Petrarca – que aquest últim a la seva vegada ja havia adaptat del *Decameron* de Boccaccio (Tavani 1979; Butiña 2002). Amb això contribuïa al que Metge, a la dedicatòria del seu *Valter e Griselda*, que dedicà a Isabel de Guimerà, ja tenia clar: que el seu contemporani, en Francesco Petrarca, “viurà perpetuament en lo mon per fama e per los insignes llibres que ha fets a nostra instrucció.”⁵ Metge amb la seva traducció fou el primer en escometre tal fita a les literatures hispàniques, i conseqüentment inaugurarà el que Rubió i Balaguer anomenà l'entrada del “Renaixement italià” a Catalunya” (1990, 29–30). Després d'aquest humanisme primerenc, i seguint la periodització de Rubió i Lluch, solen considerar-se dos moments més. El segon durant el regnat d'Alfons el Magnànim (1416–1458), del que Rubió i Lluch matisà que “només Alfons el Magnànim mereix pròpiament el títol d'humanista,” car Joan I fou principalment un “enamorat dels clàssics” (1917–8, 2).

De fet, el regnat del Magnànim presenta la peculiaritat de ser un regnat amb cort reial doble, amb tot el que això implica: una a Nàpols amb el rei, i una a València amb la seva reina, Maria de Castella. El monarca conquerí Nàpols el 1442, i allà es va instal·lar de manera permanent poc després, i allà va viure fins a la seva mort – deixant els seus regnes peninsulars en mans del seu germà, Joan, i de la seva dona. Alfons el Magnànim contava al seu servei a la cancelleria napolitana amb humanistes italians com Panormita i Lorenzo Valla, i amb el mallorquí Ferran Valentí, i a l'aragonesa amb catalans, com Pere Miquel Carbonell i figures com el Cardenal Margarit.⁶ Pel que fa a la seva esposa, la Maria de Castella, que exercí com a lloctinent de Catalunya el 1420–1423 i novament durant una vintena d'anys més del 1432 al 1453, decidí establir-se al palau reial de la ciutat de València, a on passà la major part del seu llarg regnat (Earenfight 2009; Hernández-León 1959, 130; Lalinde Abadía 1960, 111). La reina Maria va viure de ple l'eclosió de la “valenciana prosa,” caracteritzada per l'ús d'un llenguatge afectadament artístic, i cultivada per figures insignes, però no pas necessàriament humanistes en el seu tarannà i producció, com Ausiàs March (1397–1459), Joan Roís de Corella (1435–1497), Jaume Roig (d. 1478), Joanot Martorell (1413–1468) i Isabel de Villena (1430–1490) (Rubió i

⁴ Riquer apuntà sobre Metge i *Lo Somni*: “es la primera muestra de prosa humanística en España, no tan sólo por su estilo, que el mismo Bernat Metge había inaugurado en el *Valter e Griselda*, sino por su estructura, por algunas de sus fuentes y por la actitud del autor ante la vida.” (1959, 157). Aquest mateix autor també senyalà: “Fra Francesc Eiximenis... segueix essent un home d'una mentalitat típicament medieval i que no té cap interès a renunciar-hi ni a acostar-se a nous corrents i a noves idees que prosperen al seu voltant... Fra Francesc reuneix tot un seguit de característiques contràries a l'humanista...” (1964, 196).

⁵ De fet, fou un escriba reial, en Pere de Pont, qui a una carta escrita a Lluís Carbonell, secretari del bisbe de Girona, feu el primer elogi documentat de Petrarca (Riquer 1959, 49–50).

⁶ Per exemple, Ferran Valentí residí a la cort napolitana del rei Alfons entre 1416–1438 (Riquer 1934, 70). Vegis també (Vilallonga 1997, 1217–1224).

Balaguer 1990, 39). De fet, Marcelino Menéndez Pelayo, seguint l'estela de Rubió i Lluch, va senyalar que aquest primer l'Humanisme s'avançà una cinquantena d'anys al castellà, i també arribà abans que el portuguès (1914, 265–267; Gil Fernández 2003; Cardoso Bernardes 1999, 13–24). Així, l'entrada de l'Humanisme a Castella es situaria aproximadament durant els regnats de Juan II (1406–1454) i Enrique IV (1454–1474), amb figures com Alfonso de Cartagena (1384–1456), i fins i tot per alguns estudiosos, com Lida de Malkiel, amb Juan Mena (1411–1456) (González Rolán, i Saquero Suárez 2001, 116; Lida de Malkiel 1950). En qualsevol cas, i a tota la península, la literatura religiosa, moral i devocional continuà essent molt important.

El tercer instant, de desenvolupament ja ple, es situa durant el regnats de Joan II i els Reis Catòlics (c. 1474–1516), Ferran II d'Aragó i Isabel I de Castella. El seu matrimoni el 1469 eventualment comportà la unió dinàstica dels seus regnes, a partir de la seva pujada al tro de Castella el 1474 i al d'Aragó el 1479. La seva cort, tot i que itinerant, es va centrar a Castella, a l'igual que el seu programa de patronatge cultural. En aquest sentit tornem a tenir una sort de nucli doble, i un altre cop un rei absent de la Corona d'Aragó que aquesta vegada ni tant sols deixà com a lloctinent a la seva dona, sinó a membres de la noblesa. Així doncs, trobem d'una banda la cort dels Reis Catòlics a Castella (que promocionen l'escriptura en llatí i en castellà, però no en català).⁷ En aquesta cort s'introdueixen els escrits d'Eiximenis traduïts al castellà, com veurem més endavant. Pel que fa al context estrictament català, que no té cort reial, cal destacar novament la producció literària de la ciutat de València, a on s'escriu (1460) i es publica el *Tirant lo Blanc* (1490) de Joanot Martorell. Curiosament, les corts a destacar són la del fill il·legítim de Ferran el Catòlic, Alonso d'Aragó, arquebisbe de Saragossa, i la de la reina viuda, Germana de Foix (r. 1505–1516), segona esposa de Ferran el Catòlic (Rubió i Balaguer 1961, 23–24; Marqués de Cruïlles 2007, 11–63). La Germana s'instal·là a València – a l'igual que abans havia fet la Maria de Castella. Entre el 1523 i el 1538 na Germana exercí com a lloctinent del Regne de València, nomenada per l'emperador Carlos V (1519–1558). Rubió i Balaguer va posar la seva cort en relació amb l'inici d'un marcat bilingüisme català-castellà i amb la difusió de la producció en castellà (Rubió i Balaguer 1961, 24).⁸

Les obres de Metge i Eiximenis en context: la cort de Joan I i Violant de Bar

Així doncs, l'anomenat primer “Humanisme català” coincidí temporalment amb la producció d'en Metge i n'Eiximenis. Tanmateix, no fou fins el 1889 i el 1917 quan Rubió i Lluch, als seus articles “El Renacimiento clásico de la literatura catalana” i “Joan I humanista i el primer període de l'Humanisme català,” fundà “l'humanisme català” com a temàtica d'estudi. El situà al regnat de Joan I, conegut amb els pseudònims de “el Caçador” i “l'Amador de la gentileça,” però també com “El Descurat” – per la seva manca d'interès en els afers de govern.⁹ Adhuc, darrerament s'ha posat en relació la manifesta i prou coneguda francofilia de Joan I – i més en

⁷ Referent a la cort dels Reis Catòlics, mai no va ser bilingüe català-castellà, a diferència, per exemple, de la cort portuguesa del segle XVI, a on si que s'aprecia un bilingüisme evident castellà-portuguès. Aquest estigué propiciat principalment pels constants enllaços matrimonials de princeses castellanques amb els reis de Portugal, i per la preponderància de l'imperi Hispànic sota els Habsburg (Buescu 2000, 49–66; 2004, 13–38).

⁸ Sobre aquest període vegis també Perea que, per la seva banda, i també a València, destaca les corts nobiliàries de Serafi de Centelles, Comte d'Oliva i de Rodrigo Díaz de Vivar y Mendoza, marquès de Cenete i les figures dels humanistes Juan de Molina i Juan Bautista Anyés (Perea Rodríguez 2008, 245–272). Vegis també Gil Fernández 2003.

⁹ Respecte a en Joan I, els seus pseudònims són prou evocatiu del tipus de recepció que ha tingut la seva figura i el seu regnat: Joan “lo Descurat” és el nom que rep a una petita crònica del seu regnat escrita entre 1416 i 1438 (Verrié 1950, 15). Gauberto Fabricio de Vagad, cap a finals del segle XV l'anomenà “el Cortés” (1986,159r). Gabriel Turell, a la seva obra *Recort* (1476) l'anomenà “l'Amador de la gentileza” (1950,180). Pere Miquel Carbonell va optar novament per “lo Descurat” (1547, 204r). D'altra banda, la seva desmesurada afició a la caça feu que molts historiadors del segle XX, com en Rafael Tasis, l'anomenin, “el Caçador” (1962,168).

concret a partir del el seu matrimoni amb Violant de Bar, neboda de Carles V de França – amb l'entrada de la cultura i la literatura francesa a la seva cort (Cortijo 1998, 13; 2001, 20–27; Piera 2008a/b; Bratsch-Prince 2002; Isabel de Riquer 1994). En Pere Tomic, a la seva obra *Històries e conquestes dels Reis de Aragó e Comtes de Barcelona* (1438) descriu la seva cort en aquests termes: “Per ques pot dir ab veritat que aquest Rey e la Reyna, sa muller, mentre que cascú ha viscut, son estat millor acompanyats e tengueren major casa que Rey ne Reyna que hom sapi de aquell temps” (1886, 224).¹⁰

Precisament aquesta desmesurada liberalitat i afició per França – manifesta en la tria de les seves tres esposes, la creació del Delfinat de Girona pel seu primogènit, el desenvolupament de les festes de la Gaia Ciència, a imitació de les de Tolosa, els seu pla d'enterrament, les seves lectures i gustos – desesperaren a escriptors moralistes com l'Eiximenis, que percebí aquest canvi d'orientació i una sensibilitat nova (Silleras-Fernandez 2008, 43–44). Per això l'Eiximenis, al seu *Llibre de les dones* (c. 1395), tot d'encobert, i fent que parlava de la cort de Robert I de Nàpols, després d'admetre que les dones havien d'aprendre a llegir, no dubtà en criticar a les dones franceses i les seves modes excessives. Sens dubte, tenia en ment a la Violant de Bar i les seves aficions cortesanes sofisticades, i el seu amor per a la poesia de Machaut, i la nova cort que estava intentant crear a la seva nova corona, pionera en un gènere tant cortès com la novel·la sentimental (Eiximenis 1981, I, 90–92).¹¹ De la mateixa manera, la successora al tro de la reina Violant, la Maria de Luna, va caracteritzar en Joan I de manera molt explícita: “Havie muller francesa, e era tot francès” (Silleras-Fernández 2008, 43–44).

Un dels secretaries reials de Joan I era l'esmentat Bernat Metge, que a més de la seva feina a la cancelleria destacà no només com a traductor, sinó sobretot per la seva producció original. Entre les seves obres destaca *Lo Somni*, un llibre complex i polisèmic escrit c. 1398/9 i construït com un diàleg filosòfic i moral de profundes reminiscències clàssiques (en la línia de Plató i Cícero, el Somni d'Escipió i el comentari de Macrobi). El text mostra a un Metge/personatge que somia que es retroba amb el seu antic amo, l'esperit del rei Joan, amb qui en els dos primers llibres manté una animada discussió sobre la immortalitat de l'ànima. Finalment, des del Purgatori, el monarca perdonà l'autor de qualsevol responsabilitat en la seva sospitosa mort, i estableix que un rei molt superior el succeirà, concretament el seu germà, Martí I. En definitiva, l'esperit de Joan I amb el seu raonament allunyà a Metge d'heretgies epicúries per fer-li entendre la immortalitat de l'ànima i la transcendència divina. De la mateixa manera, al tercer i quart llibres conversa amb figures gregues mítiques, amb Orfeu i amb l'endeví Tirèsies respectivament. Amb aquest últim s'embarca en una interessant discussió, no exempta d'ironia, en defensa les dones. Els atacs misògins de Tirèsies són manllevats del *Corbaccio*, i les defenses en part del *De mulieribus claris*, ambdós obra de Boccaccio (aquest últim comparteix amb en Metge la fortuna de ser massa interessant com per a ser “encaixat” en definicions rígides de “medieval” o “renaixentista”).

Metge probablement decidí escriure aquest llibre en català, i no en llatí (que l'hauria fet més “humanista,” però menys llegit), no només per qüestions de possible habilitat lingüística, que en tenia de sobrades com a secretari reial que era, sinó perquè li resultava més convenient fer-ho en llengua vulgar. Certament en Martí I i la seva reina, na Maria de Luna, el patronatge dels quals li convenia aconseguir per a poder se readmès a l'entorn àulic – del que havia sortit processat per la pròpia reina (que no pel rei) acusat d'accions difícils de justificar i d'oblidar – i també els altres nobles i cortesans l'entendrien molt millor en català, que no pas en llatí (Silleras-Fernandez 2008, 37–48). Perquè una intencionalitat pràctica per part d'en Metge, no ha d'estar

¹⁰ Pere Tomic escribí la seva obra el 1438, però no s'edità fins el 1490.

¹¹ Francesc Eiximenis dedica el cap. LVI a: “Con les maneres de les dones de altres nacions no són bones per tota part, e con és bo que les dones sàpien llegir” (1981, I, 90). Eiximenis gustava de criticar el que no li agradava buscant paral·lelismes obvis als seus contemporanis (Witlin 1995, 647– 658).

pas renyida amb una ànsia d'experimentació literària o de creació artística.¹² En qualsevol cas, en Metge va trigar sis anys, però finalment, el 1402, està documentada la seva reincorporació a la cancelleria reial. Com a prova de la seva vàlua es manifest que, a partir de 1405, fins i tot esdevingué un dels secretaris del propi Martí I (Riquer 1959, 173). De fet, aquesta fou també la tàctica d'Eiximenis, que enlloc del llatí preferí el català per a escriure la major part de les seves obres. Tanmateix, en aquest cas el franciscà trià el català per sobre del llatí perquè volia adoctrinar al major número de lectors possibles. Per això trià un estil senzill, un buscat to didàctic i moralitzant, carregat d'exemples i anècdotes trets de la Bíblia, els pares de l'Església, la història i la seva experiència quotidiana. Al seu *Llibre del àngels* escrivia: “ací no entenem a curar de parlar curios, ne subtil, ne artificial, ne a grans clergues, mas a persones simples e devotes” (Riquer 1964, II, 146).

En Metge formava part d'un grup de sofisticats individus, lletraferits que treballaven a la cancelleria, que dominaven el llatí i que transformaren l'estil d'escriptura de la prosa catalana (Rubió i Balaguer 1979, 120–122). Tanmateix, els religiosos no van deixar ni les traduccions, ni la producció literària, ni la vida intel·lectual en mans dels secretaris, que a més eren llecs. Tot i que l'Eiximenis es resistí a viure a la cort, altres religiosos del seu ordre, homes i dones, foren habituals a l'entorn àulic. Per exemple, el mallorquí Joan Eximeno (c. 1360-1420), fou confessor primer de la reina Maria de Luna, i després d'altres membres de la família reial. Eximeno també va traduir i escriure obres com la *Contemplació de la Santa Quarantena*, a petició del propi Martí I (Silleras-Fernandez 2008, 119, 121–126).¹³ De la mateixa manera, el dominic Antoni Canals, deixeble de Vicent Ferrer, va ser una figura important a la cort i a la literatura del moment. Canals, a més de compondre els seus propis tractats, va traduir Seneca (*De providencia*), Valeri Màxim (*Dictorum factorumque memorabilium*), Petrarca (part de *l'Africa*, com *Scipió i Aníbal*), però també la literatura cristiana de Sant Bernat i d'Hug de Sant Víctor. Al prefaci de la seva traducció del *De arra ànima* de Sant Víctor, dedicada a la reina Maria de Luna, i al prefaci de l'epístola *De modo bene vivendi* es queixava d'un *Tractat de Venus* i d'altres llibres reprobables com el *De vetula*, el *Lancelot*, el *Tristany*, el *Roman de Renar* i *L'ars amandi* d'Ovidi que es llegien a la cort reial.¹⁴ Les seves obres, més honestes i adequades, es presentaven com una alternativa.

Pel que fa a l'Eiximenis, amb ell tampoc no li agradaven aquestes obres d'entreteniment i amoroses, però, a diferència de Canals, la seva producció no es basà en traduccions selectives, sinó en obres enciclopèdiques que buscaven educar exhaurint el tema a tractar. A més l'Eiximenis no volgué formar part de la cort reial, renuncià inclús a la posició de confessor que insistentment li oferí l'infant Joan – que fins i tot va forçar fra Tomàs Olzina, mestre provincial dels franciscans, a que l'obligués a complir el seu vot d'obediència i anés a servir-lo: “si encare en virtut de sancta obediència li ho sabíts manar, car nós escusació alcuna si en presència nostra no era no li'n pendríem” (Riera 2010, 21–22).¹⁵ N'Eiximenis no acceptà. Tanmateix, tot i que des de fora, sempre romangué proper a l'entorn àulic, que valorà els seus escrits, l'utilitzà en

¹² Cingolani ha estat el que ha proposat més fervorosament una intencionalitat no politico-pràctica darrera *Lo Somni*. Vegis la seva excel·lent introducció a l'edició de *Lo Somni* (Metge 2006, 42–43).

¹³ La *Contemplació de la Santa Quarantena* era una obra que recollia lectures adients per a la Quaresma tretes del llibre d'Ubertino de Casale, *Arbor vitae crucifixae Jesu* (Eximeno 1986, 14–15).

¹⁴ En aquest sentit, a la seva dedicatòria a la reina Maria de Luna, Canals va escriure:

“E supplich, alte senyora, vostre mercè que aquest tractat sia comunicat singularment a vostres donzelles, per ço que, así com vostra altesa lurs és eximpli de honesta vida, per semblant forma lo tractat a vostre altesa endreçat, los sia informació de nostra doctrina; lo qual a castes obres e amor singular de Jesu Chris és molt inflamatiu.” (1935, 125). Vegis també Riquer 1964, II, 457. Per la seva banda Isabel de Riquer ha constatat que ja durant el regnat de Pere el Cerimoniós es llegia literatura francesa a la cort (1989).

¹⁵ Doc. 33 (Elna, 18 de Novembre de 1384), ACA: CR, reg. 1748, f. 122r-v. Vegis també Riera 2010, 21–22, doc. 30, 31 i 32.

ambaixades i el valorà com a conseller (Viera 1989, 183–189). De fet, abans del 1374, en que obtingué el títol de mestre en Teologia a la universitat de Tolosa, ja havia iniciat una relació amb la família reial catalano-aragonesa que duraria la resta de la seva vida i que s'estendria durant els regnats de Pere el Cerimoniós i els seus fills, els reis Joan i Martí (Brines 2004, 96–107). Eiximenis va mostrar una especial predilecció pel Martí I i la Maria de Luna, que el 1396 succeïren a Joan I i Violant de Bar al tro catalano-aragonès, després de la precipitada mort del monarca durant una expedició de caça. Martí I, conegut al seu temps com “l'Eclesiàstic,” i després com ‘l’Humà’ – en referència no al seu l’Humanisme, sinó a la seva afabilitat – tenia un caràcter i gustos menys exuberants que els deu seu germà i predecessor, i més propers als propis d’ Eiximenis i Canals. Una crònica anònima del seu regnat, escrita c. 1416–1438, el caracteritza d’aquesta manera:

E mort lo dit Rey En Johan succehí a ell en los regnes e comptats son germà lo rey En Martí lo Ecclesiàstich. E per ço li fou sobre posat tal sobre nom com cascun dia volia hoir tres misses e dehia les hores axí com un prevere, ordinàriament, e mirave-s molt en los ornaments de les esglésies e en especial de la sua capella. (Verrié 1951, 19)¹⁶

Pel que fa a la seva muller, na Maria de Luna, a diferència de la Violant de Bar, estava més interessada en les obres de contingut religiós i teològic complex, que no pas a les novel·letes sentimentals o la poesia francesa. En Martí tenia una biblioteca prou considerable, però els seus continguts també evidencien predileccions properes a les de la seva esposa (Yarza 2010; Riera 2005). Dit això, a una carta que escriví el 28 d’abril de 1399, el rei Martí va demanar una còpia de *Lo Somni* perquè tenia interès en llegir el text (Riera 1959, 169).

Mentrestant, l’Eiximenis decidí instal·lar-se al convent franciscà de la ciutat de València, a on visqué pràcticament des del 1382 fins gairebé el final de la seva vida (Ivars 1920). En aquest sentit, Eiximenis es va avançar una cinquantena d’anys fixant la seva residència respecte a tots els autors de la “valenciana prosa.” En el que també es va avançar respecte a la major part del seus contemporanis fou en un punt que ha estat negligit per molts estudiosos d’ Eiximenis, però que és clau alhora d’entendre la seva persona, la seva obra, i la difusió d’aquesta als segles XV i XVI: la seva implicació directa i decidida en la reforma del seu ordre coneguda com a Observança franciscana.¹⁷ L’ Eiximenis va apostar de manera rotunda pel moviment d’observança que a l’Europa del seu temps tot just començava a desenvolupar-se, i que s’ha posat en relació amb altres corrents espirituals del moment, com la “Devotio moderna” (Moorman 1998, 441–456; Yates 2005, 57–59).¹⁸ La ma allargada de l’ Eiximenis i d’un grapat de franciscans reformadors i insatisfets amb el seu ordre, com en Bartomeu Borràs, està al darrera de la fundació del convent observant del Sant Esperit feta per la reina Maria de Luna el 1402 (Silleras-Fernandez 2008, 122–130). Aquest no podia estar a cap altre lloc que a València (a Gilet, a prop de Sagunt) i molt proper als convent reformats de Xelva i Manzanera, tots sota la

¹⁶ Després aquesta crònica anònima i la imatge que presenta es incorporada per Carbonell a les seves Cròniques d’Espanya. La intertextualitat entre ambdues obres és evident:

Passat desta vida lo dit Rey en Joan succehi a ell en los regnes comtats e terres son germà, lo rey en Martí, home de poca estatura e molt gros e gras era cognomenat lo Ecclesiàstich tal nom imposat per quant cascun dia ohia tres misses e deya axí hores e officis com un prevere: e miraves molt en los ornaments de les esglésies y en especial de la sua capella que tenia molt ricament ataviada (1547, 207 r).

¹⁷ Rubió i Balaguer, amb la seva característica intuïció, va entendre la importància de l’espiritualitat i l’observança franciscana, però situa la seva entrada una mica massa tard, al regnat d’Alfons el Magnànim, al segon moment de “l’Humanisme català” (1961, 10). D’altra banda, en Hauf ha estat el que ha prestat major atenció i s’ha mostrat més sensible i atent cap a la literatura religiosa d’aquest període (1990; 1998; 2000, 31–35).

¹⁸ En aquest sentit Baraut, i fins a cert punt Hauf, consideren que Eiximenis i el seu *Scala Dei* o *Tractat de la contemplació* es situaria a “l’avantguarda dels precursors de la Devotio Moderna” (Hauf 1990, 39).

jurisdicció de la diòcesi de Saragossa (Agulló 1990; Silleras-Fernandez 2008, 123–125). L'observança franciscana penetrà a la península ibèrica (per influència italiana) per València. Ja el 1392 Eiximenis es queixava en una carta que escriví al rei Martí, sobre el poc interès d'aquest últim pels franciscans. L'infant fins aquell moment només havia fundat, amb la col·laboració del seu pare, la Cartoixa de Valldecris (també a València). N'Eiximenis li deia: “Item, seyor, fa mester que us convertatz un poch a sent Francesch, que no·l laxets de totz puns; ab pocha mesio porietz fer una casa a Sogorb, per que, seyor, placieus que le y fasats (Rubió i Lluch 1908–21, II, 399–403).”¹⁹ Aquesta filiació primerenca de l'Eiximenis amb l'observança, que va acabar dominant l'ordre i marginalitzant, i gairebé eliminant, els “altres” franciscans, els conventuals, és clau. L'espiritualitat renovada de l'Eiximenis, juntament amb el seu afany moral i didàctic, i les seves nocions pactistes – que són els fonaments per entendre la seva producció literària – no van passar desapercebudes als franciscans que van venir després, i que es van enfrontar als seus textos, els van traduir i els van publicar a la llavors naixent impremta.

La recepció de l'obra de Metge i Eiximenis

Eiximenis morí el 1409 a Perpinyà, a on s'havia traslladat des de València per a ocupar el càrrecs de bisbe d'Elna i patriarca de Jerusalem que li conferí Benet XIII, el cismàtic Papa Luna.²⁰ Morí el mateix any que Martí el Jove, Rei de Sicília, l'únic hereu legítim que li restava al rei Martí. La mort del propi Martí I el 31 de maig de 1410, sense nomenar el seu successor, precipità dos anys d'interregne. El 1412, a l'anomenat Compromís de Casp, el candidat escollit com a rei de la Corona d'Aragó fou en Ferran d'Antequera (de la dinastia castellana dels Trastámara i nebot de Martí I). Com a resultat d'aquesta elecció, les dues corones més importants de la Península Ibèrica, Aragó i Castella, van passar a ser governades per dues branques de la mateixa família, la Trastámara. Els primers Trastámaras, Ferran d'Antequera i el seu fill, Alfons V, van heretar una cancelleria molt cuidada i reglamentada a on s'escribia principalment en tres llengües: català (la que havia estat la llengua dels monarques i la prioritària de la seva cort) aragonès i llatí. En Metge ja no va poder formar part d'aquesta cancelleria, només consta que el 9 d'Octubre de 1412 Ferran d'Antequera li va demanar que fes entrega de tots els documents que tingués a casa relatius al regne de Sicília (Riquer 1959, 195). En Metge morí poc després, l'últim document a on encara consta viu és del 27 de febrer de 1413, el 28 de juny ja apareix com a difunt (Riquer 1959, 195).

I es precisament en aquest punt, quan en Metge i el seu *Somni* d'Humanisme quedaren postergats, ja que aquesta obra no entrà a formar part del cànon literari fins al segle XIX, quan fou redescoberta per Milà i Fontanals, Rubió i Lluch i Guardia – aquest últim edità la primera edició moderna el 1889 (Badia 1988, 16; Riquer 1959, 198). Certament, Metge no fou oblidat del tot; es conserven vuit manuscrits amb les seves obres, tots del segle XV. D'aquests vuit només tres reproduïxen *Lo Somni*, de vegades tot just de manera parcial. És interessant constatar que *Lo Somni* està copiat i compilat en una ocasió només amb altres obres de Metge. En un altre cas va ser associat i copiat juntament amb obres de Ramon Llull (1232–1316), i més contretament el *Libre de intenció, el Libre de orde de cavalleria, els Articles de Fe i els Proverbis*. També fou compilat amb textos de Pere Torroella (que va escriure la seva producció en català i castellà, i fou famós per les seves diatribes anti-femenines, com les esposades pel Tirèsies metgià), unes notícies històriques en castellà i amb la *Vita Christi* de Fray Iñigo López de Mendoza, poeta i clergue de la cort dels Reis Catòlics.²¹

¹⁹ La datació més probable de la carta, suggerida per Rubió, es aquesta: València, 15 de Juliol de [1392].

²⁰ De fet, el rei Martí volia que el bisbat d'Elna l'ocupés el seu fidel Alfons de Tous, i no pas l'Eiximenis, i en aquest sentit va pressionar al Papa (Riera 2010, 68–70).

²¹ Es tracta dels manuscrits A, O i P de l'Ateneu, la biblioteca de Catalunya i la Biblioteca Nacional de París respectivament (Riquer 1959, 199–202).

Així mateix, en Riquer menciona l'elogi de *Lo Somni* que a mitjans del segle XV en feu l'humanista mallorquí Valentí Almirall. Adhuc, és observable una evident intertextualitat de *Lo Somni* amb el *Tirant lo Blanc*, i amb el *Sueño* del poeta castellà Íñigo López de Mendoza (c. 1398-1458), més conegut pel seu títol nobiliari de Marqués de Santillana, que cal recordar que va viure uns anys a la cort aragonesa (Rubió i Balaguer 1945, 300; Riquer 1959, 197-98). En qualsevol cas l'oblit de Metge no crec que s'hagi de relacionar amb la sempre exagerada i buscadament presentista anàlisi de la "decadència de la cultura catalana," una altra etiqueta historiogràfica no exempta de problemes. Metge fou un llec que no creà escola ja en vida, a la cort del rei Martí I i la Maria de Luna, a la que tant elogià al quart llibre de *Lo Somni*.²² La seva producció no fou particularment apreciada per uns monarques que tenien gustos i interessos molt diferents als del seu secretari, i que van canviar el tarannà de la cort respecte als seus predecessors. Per a ser justos, el rei Martí va gaudir de la lectura d'alguns textos clàssics que, per exemple, no dubtà en citar al seu parlament davant les corts de Perpinyà el 1406. Tanmateix, com ha senyalat en Hauf, ell i la seva dona tenien "autèntica dèria" pels llibres teològics complexos (Hauf 1990, 37-38). En aquest context hem d'entendre l'anècdota d'en Metge, que sembla ser que el 1395, quan estava a la cort pontifícia d'Avinyó en missió diplomàtica i va assabentar-se de la mort a Sicília del cavaller valencià Pero Maça, digué del llavors infant Martí, també a Sicília: "Més volguera que fos mort lo duc [l'infant Martí, duc de Montblanc] que no don Pero Maça, e si lo senyor Rei [Joan I] fes ço que devia, devia levar lo cap al duc, car poc li n'ha fetes" (Riquer 1964, II, 404).²³

El regnat de Joan i Violant, acabà de manera tan brusca que les conseqüències foren múltiples: la seva cort es desfeu, els seus funcionaris van anar momentàniament a la presó per malbaratar el patrimoni reial i altres traïcions, la seva vídua fou marginalitzada i la seva influència cultural soterrada, en Metge escriví *Lo Somni*, però va perdre el patronatge dels monarques i l'audiència de la seva cort (Silleras-Fernandez 2004, 187-96). Si el regnat de Joan I i Violant de Bar hagués durat cinquanta i un anys, que es el que va durar el del seu predecessor, Pere el Cerimoniós, i no nou, tal vegada en Metge hauria estat més productiu i, el que és més important, aquest Humanisme incipient i la seva obra s'haguessin pogut consolidar. Enlloc d'això *Lo Somni* va constituir el seu testament literari. Sembla ser que la seva carrera d'escriptor s'acabà llavors, el 1399, tot i que morí el 1413 (Riquer 1959, 185).²⁴ Val a dir que, durant onze anys, entre el 1399 i el 1410, l'única cosa que va tenir esma per a fer va ser escriure les missives del rei Martí. De fet, va escriure la seva darrera carta pel monarca quatre dies abans de la mort d'aquest (Riquer 1959, 190). Es més, durant els darrers tres de la seva vida, i després de la mort de Martí I, ni tant sols feu això, perquè va perdre la seva feina a la cancelleria, aquesta vegada de manera irreversible (Riquer 1959, 193-94). En Metge ni fou com en Petrarca, que va veure la seva obra canonitzada de seguida, ni tampoc fou com l'Eiximenis, que comptà amb tot un ordre prestigiós, els "nous" franciscans, al seu darrera. A més, l'observança fou recolzada pels monarques que succeïren a Martí I, tant en el cas dels reis com en el de les reines. Si

²² En Metge va escriure sobre la reina Maria de Luna que era un nou Fabi Màxim, Cuntator (c. 280-203 a.C.) polític i general romà que batallà contra el cartaginès Anníbal a les guerres púniques fent ús d'intel·ligent tàctiques militars: La nostra gent d'armes diu que els hic gità, cuidant donar entenent que són stats altre Ffàbio Màximo, que vençé més batalles per Roma no batallant que altres combatent los enemics. Sàpies certament -- e dic grosseria, car, per tal com ést spirit, mils ho saps que jo -- altre no els hic gità sinó la saviesa, indústria e bons tractaments de la dita senyora, que ab los grans preparatoris que féu, ajudants en açò la nostra insigna ciutat de Barchinona e Aragó, los spantà e el-s féu fugir, axí com lo leó lo çérvol e-l grifaut la grua (2006, 245). Vegis també Silleras-Fernandez 2008, 51-54.

²³ Sobre el cavaller Pero Maça i la seva família vegis Riquer 1984; Silleras-Fernandez 2011.

²⁴ Dit això, en Francisco Rico ha suggerit que Metge escrigué *l'Apologia* després de *Lo Somni*, Riquer, en canvi, la data el 1395 (Rico 1982, 83-84).

l'observança no hagués triomfat a Europa, ni a la península Ibèrica, la sort de l' *Eiximenis* potser també hauria estat diferent.

Per a començar, i per citar només un exemple, ja a la biblioteca de la Maria de Castella, la muller d'Alfons el Magnànim (segon moment de "l'Humanisme català), si que apareixen els llibres de l' *Eiximenis* i el Canals, inclús va demanar la còpia de les ordinacions reials que promulgà Pere el Cerimoniós per saber com orientar la seva cort, però ja no consten els llibres de Metge.²⁵ En canvi, pel que fa a l' *Eiximenis*, es coneix l'existència de cent cinquanta manuscrits de les seves obres, trenta tres dels quals són traduccions al castellà, aragonès, flamenc, francès i llatí (Puig i Oliver 2010). Entre el 1478 i el 1542 es van editar una vintena dels seus llibres, incloent originals i traduccions (*Eiximenis* 2009, XXV). La impremta es va inaugurar a Ginebra el 1478 amb una traducció al francès del seu *Llibre dels àngels*, i a Granada el 1496, tot just quatre anys després de la caiguda de l'emirat, amb una traducció de la seva *Vida de Jesucrist*. Aquesta fou obra del confessor de la reina Isabel la Catòlica i primer bisbe de Granada, el jerònim Hernando de Talavera. Per la seva banda, Garcia Giménez de Cisneros, abat de Montserrat i cosí del també confessor de la reina Isabel, el controvertit Cardenal Cisneros (1436-1517), també fou un admirador d' *Eiximenis*. En Garcia va utilitzar extenses parts de l' *Scala Dei* eiximinià a la seva obra *Exercitatorio de la espiritual*, editada en castellà i llatí el 1500. Aquesta última obra, a la seva vegada es va difondre molt i va influir al fundador dels jesuïtes, Sant Ignasi de Loyola (1491-1556), que cal recordar que feu una estada a Montserrat, quan després escrigué els seus *Ejercicios espirituales* (1548) (Baraut 1960, 233-265). La pròpia Isabel la Catòlica encarregà traduir al castellà el *Libre de les dones* per a educar a les seves filles i les dames de la cort (Sánchez 1950, 29; Clausell 1995-1996, 439-464). Sembla ser que a l'escriptori del monestir de Guadalupe, tant estimat i protegit per la reina Isabel, el *Libre de les dones* es copiava, en paraules d'en Witlin, "gairebé en sèrie" (1983, 42-43; Clausell 2007, 20-22). Cal recordar que aquest període coincideix amb el "tercer moment de l'Humanisme," tal i com ha estat exposat al començament d'aquest article.

De fet, l'obra d' *Eiximenis* més llegida fou el *Llibre dels àngels*, que va fascinar als europeus del segle XVI. Perquè l' *Eiximenis* va tenir la fortuna que li va mancar al Metge, el seus llibres si que van passar de la forma manuscrita a la impresa. De fet, en Metge va compartir aquesta dissort amb altres autors (sobretot anteriors al segle XV) que no van poder fer aquesta transició al llibre imprès. Per citar un exemple castellà, aquest fou el cas amb el *Libro de buen amor* (c. 1330) de l'Arcipreste de Hita – una obra totalment canònica als nostres dies que tendim a considerar bàsica i definitòria de la literatura medieval, però de difusió limitada en el seu moment i sobretot en els segles immediatament posteriors. Aquest fet, que certes obres no s'editessin i d'alguna manera s'oblidessin (perquè no era factible llegir-les) contribuï a una ruptura entre certa producció literària medieval i renaixentista. Com molt agudament va apuntar Keith Whinnom, el fet de que els especialistes tendim a no considerar l'impacte que van tenir en els seus contemporanis els textos que estudiem, no deixa de constituir una "forma de distorsió" en la nostra presentació de les obres passades (Whinnom 1994a, 97-98).

A tall de conclusió

Aquest petit article només busca reflexionar sobre les paradoxes i dificultats que dona buscar definir de manera rígida el que suposà el final de l'Edat Mitjana i el principi del Renaixement, l'Humanisme primerenc i el ple, la mentalitat medieval i la moderna, l'espiritualitat medieval i la renaixentista. Res no passa d'un dia per l'altre, tot són continuïtats, discontinuïtats i multiplicitats simultànies. Fins i tot l'Humanisme evolucionà amb el pas del temps, i en funció de les pròpies peculiaritats de la tradició cultural, de la personalitat i dels interessos dels escriptors que

²⁵ La Maria de Castella també va ser una impulsora de l'observança franciscana (Hernández-León, 1959, 46-54). Tampoc no consta a l'inventari dels bens de Martí el Jove, val a dir que son pocs els llibres esmentats (Rubió i Balaguer 1987, 58-73).

l'acollien. Generalitzar massa, o donar excessiva importància a la periodització no clarifica, enfosqueix. Vicente Huidobro al seu poema "Arte poètica" deia: "el adjetivo cuando no da vida, mata." A la periodització i a les etiquetes descriptives els hi passa el mateix que a l'adjectiu.

Les obres dels escriptors esmentats són tant complexes i polivalents com les seves pròpies persones: que es movien en espais diglòssics, d'estimació dels clàssics, però també dels pares de l'Església, alguns d'ells buscaven experimentar amb noves/velles formes d'escriptura que després hem anomenat humanistes, o amb noves/velles formes de concebre l'espiritualitat. En definitiva, el Renaixement tal i com el va concebre Burkhardt a la seva *Cultura del Renaixement a Itàlia*, mai no va existir. El que trobem són corts i patrons més disposats a promocionar un tipus de producció artística que no pas una altra, en funció dels seus gustos i interessos, i autors que es poden deixar influir per aquest fet, en major o menor grau, alhora que reaccionen de diversa manera als models existents. El triangle autor, patró, lector és bàsic per a entendre la producció literària medieval. A partir de l'arribada de la impremta (c. 1475), aquest triangle encara en complica més, amb la presència d'editors que seleccionen i fins a cert punt transformen els textos que editen tot afegint elements paratextuals i altres alteracions. El que trobem són escriptors com en Metge i l'Eiximenis que foren contemporanis i diferents en les seves predileccions i interessos. El primer "Humanista," i el segon llegit a l'Europa "Humanista" dels segles XV i XVI – perquè l'Humanisme i la religió no són fàcils de separar en aquest període, com prova el fet del gran nombre de textos de contingut teològic, moral i devocional que es van imprimir (amb l'aprovació de la Inquisició).

Juntament amb l'Eiximenis, l'altre autor català que fou traduït al segle XVI, en aquest cas al castellà, fou l'Ausiàs March, que acabà influïnt la poesia castellana del Segle d'Or.²⁶ El mateix es pot dir de Ramon Llull (1232-1315), una altra figura destacada en aquest context, que també va ser traduït a diverses llengües i comentat amb assiduitat al segle XVI. Fins i tot el cardenal Cisneros (un franciscà, com l'Eiximenis) va crear una càtedra d'estudis lul·lians a la Universitat de Alcalá que ell mateix fundà el 1499. Una altra vegada autors, "no Humanistes" que foren importants en el context renaixentista. Perquè els europeus del moment no van llegir seguint les etiquetes que sobretot des del segle XIX hem dissenyat per definir-los i parlar de la seva cultura. Es més, en el cas del Segle d'Or castellà, que ha estat més sistemàticament estudiat, tot i que la *Celestina (Tragicomedia de Calisto y Melibea)* fou l'obra de ficció més editada durant tot el període; el veritable èxit de vendes fou un text que està molt més proper als gustos i interessos de l'Eiximenis, que no pas als de Metge, el *Libro de la oración* del dominic Luis de Granada.²⁷ Aquestes són les paradoxes que fan la nostra tasca com a estudiosos, i les obres de Metge i Eiximenis, difícils de classificar, i tant interessants que les continuem i continuarem llegint i repensant.

²⁶ Entre 1539 i 1579 es va imprimir la poesia d'Ausiàs March en nou ocasions. Cal destacar l'edició de Jorge de Montemayor, que va traduir els poemes, i que es va imprimir a València (1560), Saragossa (1562) i Madrid (1579). March va influir a altres poetes, per exemple Boscán (Cabré 2002, 59–82; Chiner 1997).

²⁷ *Del Libro de la oración* es van fer més d'un centenar d'edicions entre el 1554 i el 1679, tot i els seus problemes amb la Inquisició que va acabar censurant algunes parts. De fet, al primer Segle d'Or la producció literària que s'imprimí amb major assiduitat continuà sent obra d'escriptors del segle XV, com en Mena, en Rojas, en Montalvo i en San Pedro (Whinnom 1994b, 166–167).

Obres citades

- Agulló, Benjamín. “Los franciscanos de la observancia en el Reino de Valencia.” *Crónica de la XVIII Asamblea de cronistas oficiales del Reino de Valencia*. Valencia-Alicante: 1990, 365–380.
- Badia, Lola. *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella. Estudis sobre la cultura literària de la tardor medieval catalana*. Barcelona: Quaderns Crema, 1988.
- Baraut, Cebrià. “L’exercitori de la vida spiritual de García de Cisneros et le Tractat de contemplació de Francesc Eiximenis.” *Studia monastica* 2–1 (1960): 233–265.
- Bratsch-Prince, Dawn. *Vida y epistolario de Violante de Bar (1365–1431), duquesa de Gerona y reina de Aragón*. Madrid: Ediciones del Orto, 2002.
- Brines, Lluís. *La filosofía social i política de Francesc Eiximenis*. Sevilla: Nova edició, 2004.
- Buescu, Ana Isabel. *Memória e poder. Ensaio de História cultural (Séculos XV–XVIII)*. Lisboa: Edições Cosmos, 2000.
- . “Aspectos do bilinguismo Portugues - Castelhana na Época Moderna”. *Hispania. Revista Española de Historia* 64.1/216 (2004): 13–38.
- Burckhardt, Jacob. *La cultura del Renacimiento en Italia*. Madrid: Akal, 2004.
- Butiñá Jiménez, Julia. *Del Griseldis català al castellà*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2002.
- . “El Humanismo catalán en el contexto hispánico”. *La Corónica* 37–1 (2008): 27–71.
- Butiñá, Julia, & Antonio Cortijo. “Humanismo catalán: breve nota introductòria.” *eHumanista* 13 (2009): i–liii.
- , eds. *L’Humanisme a la Corona d’Aragó (en el context hispànic i europeu)*. Potomac: Scripta Humanistica, 2011.
- Cabré, Lluís. “Algunes imitacions i traduccions d’Ausiàs March”. *Quaderns: Revista de traducció* 7 (2002): 59–82.
- Canals, Antoni. Martí de Riquer ed. *Scipió e Anibal. De providència. De arra ànima* Barcelona: Barcino, 1935.
- Carbonell, Pere Miquel. *Chroniques de Espanya*. Barcelona: 1547.
- Cardoso Bernardes, Jose Augusto. *Humanismo e Renasciment. História crítica da literatura portuguesa*. Lisboa: Verbo, 1999. II, 13–24.
- Clausell Nàcher, Carmen. “Francesc Eiximenis en Castilla. Del Llibre de les dones”. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 45 (1995–1996): 439–464.
- , ed. *Carro de las donas* (Valladolid, 1542). Madrid: Universidad Pontificia de Salamanca, 2007.
- Cortijo Ocaña, Antonio. “Women’s Role in the Creation of Literature in Catalonia at the End of the Fourteenth and Beginning of the Fifteenth Century”. *La Corónica* 27–1 (1998): 7–20.
- . *La evolución genérica de la ficción sentimental de los siglos XV y XVI*. London: Tamesis, 2001.
- Chiner, Jaime. *Ausiàs March i la València del segle XV (1400–1459)*. València: Consell valencià de cultura, 1997.
- Eiximenis, Francesc. *Llibre de les dones*. ed. Frank Naccarato. Barcelona: Curial, 1981. Vol. I.
- . Xavier Renedo i Puig ed. *Art de predicació al poble*. Vic: Eumo editorial, 2009.
- Eximeno, Joan. Albert Hauf ed. *Contemplació de la Santa Quarentena*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1986.
- Earenfight, Theresa. *The King’s Other Body. María de Castile and the Crown of Aragon*. Philadelphia: University of Pennsylvania, 2009.
- Gil Fernández, Juan. “El Humanismo en Castilla en tiempos de Isabel la Católica.” Dins Julio Valdeón Baruque ed. *Arte y cultura en la época de Isabel la Católica*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2003. 15–75.
- . *Formas y tendencias del humanismo valenciano quinientista*. Alcañiz-Madrid: CSIC, 2003.

- González Rolán, Tomás, i Saquero Suárez-Somonte, Pilar. “El Humanismo italiano en la Castilla del cuatrocientos: estudio y edición de la versión castellana y del original latino del *De infelicitate principum* de Poggio Bracciolini”. *Cuadernos de Filología Clásica, Estudios latinos* 21 (2001): 115–150.
- Hauf, Albert. *D’Eiximeis a sor Isabel de Villena. Aportació a l’estudi de la nostra cultura medieval*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1990.
- . “Corrientes espirituales valencianas en la Baja Edad Media (siglos XIV–XV)”. *Anales valentinos* 48 (1998): 264–302
- . “Corrientes teológicas valencianas, s. XIV–XV: Arnau de Vilanova, Ramon Llull i Francesc Eiximenis.” *Actas del X simposio de Teología histórica*. Valencia: 2000. 9–47.
- Hernández-León de Sánchez, Francisca. *Doña Maria de Castilla, esposa de Alfonso el Magnánimo*. Valencia: Universidad de Valencia, 1959.
- Ivars, Andreu. “Fr. Francisco Eximénez en Valencia”. *Archivo Ibero Americano* 15 (1920): 289–331.
- Lalinde Abadía, Jesús. “Virreyes y lugartenientes en la Corona de Aragón”. *Cuadernos de Historia de España* 31–32 (1960): 98–172.
- Lida de Malkiel, Maria Rosa. *Juan de Mena: poeta del prerrenacimiento español*. México, DF: Centro de estudios lingüísticos y literarios, 1950.
- Marqués de Cruilles. Ernest Belenguer ed. *Noticias y documentos relativos a Doña Germana de Foix, última reina de Aragón*. València: Universitat de València, 2007.
- Martines, Vicent. “Famoso ystorial greco... Les lliçons dels clàssics, les traduccions i l’Humanisme a la Corona d’Aragó entre la fi del segle XIV i XV”. Dins Júlia Butinyà Jiménez & Antonio Cortijo Ocaña. *L’Humanisme a la Corona d’Aragó (en el context hispànic i europeu)*. Potomac: Scripta Humanistica, 2011. 369–402.
- Menéndez Pelayo, Marcelino. *Historia de la poesía castellana en la Edad Media*. Madrid: 1914. Vol. II.
- Metge, Bernat. Stefano M. Cingolani ed. *Lo Somni*. Barcelona: Barcino, 2006.
- Moorman, John. *A History of the Franciscan Order*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Perea Rodríguez, Oscar. “El humanismo áulico valenciano del temprano quinientos: En los límites canónicos del humanismo hispano”. *La Corónica* 37–1 (2008): 245–272.
- Piera, Montserrat. “L’impacte de Violant de Bar en la cultura humanística de Catalunya”. Dins *Actes del Dotzé Col.loqui Internacional de la North American Catalan Society*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2008a. 313–328.
- . “L’impacte de Violant de Bar en la cultura humanística de Catalunya: una revolució a la francesa?” *Catalan Review* 22 (2008b): 293–308.
- Puig i Oliver, Jaume, et al., “Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis, OFM, conservades en biblioteques públiques.” *Arxiu de Textos Catalans Antics* 29 (2010): 8–880.
- Rico, Francisco. *Primera cuarentena y tratado general de literatura*. Barcelona: El festín de Esopo, 1982.
- . “Petrarca y el humanismo catalán.” Dins Giuseppe Tavani & Jordi Pinell eds. *Actes del sisè col·loqui internacional de llengua i literatures catalanes*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1983, 257–291.
- Riera i Sans, Jaume. “La bibliothéque du roi Martin.” Dins *Association Internationale de Bibliophilie, XXIII Congrés, Barcelona 2001. Actes et Communications*. Barcelona: Associació de Bibliòfils de Barcelona, 2005. 105–117.
- . *Francesc Eiximenis i la casa reial. Diplomataris 1373–1409*. Girona: Universitat de Girona, 2010.
- Riquer, Martí de. *L’Humanisme català*. Barcelona: Barcino, 1934.
- , ed. *Obras de Bernat Metge*. Barcelona: Universidad de Barcelona, Facultad de Filosofía y Letras, 1959.
- . *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel, 1964. Vol. II.

- . *Vida i aventures de don Pero Maça*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984.
- Riquer, Isabel de. “La literatura francesa en la Corona de Aragón en el reinado de Pedro el Ceremonioso (1336–1387)”. Dins Francisco Lafarga ed. *Imágenes de Francia en las letras hispánicas* (Barcelona: PPU, 1989): 115–126.
- . “Los libros de Violante de Bar”. Dins M. del Mar Graña Cid ed. *Las sabias mujeres: educación, saber y autoría (siglos III-XVII)*. Madrid: Asociación cultural Al-Mudayna, 1994. 161–173.
- Rubió i Balaguer, Jordi. “Sobre la cultura en la Corona de Aragón en la primera mitad del siglo XV”. Dins *Actas del IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Palma de Mallorca: 1945. III, 9–25.
- . “Cultura de la época fernandina”. Dins *Actas de V Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, CSIC, 1961. 7–25.
- . *De l’Edat Mijdana al Renaixement*. Barcelona: Teide, 1979.
- . “Inventari dels béns que foren de la marmessoria del rei Martí II de Sicília”. Dins *Història i Historiografia*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1987. 58–73.
- . *Humanisme i Renaixement*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1990.
- Rubio i Lluch, Antoni. “El Renacimiento clásico de la literatura catalana”. *Discurs d’ingrés a la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona*, Barcelona: Reial Acadèmia de les Bones lletres de Barcelona, 1889.
- . “Joan I humanista i el primer període de l’humanisme català”. *Estudis Universitaris Catalans* 10 (1917–1918): 1–117.
- . *Documents per l’Història de la cultura catalana mig-aval*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 1908–1921. Vol. II.
- . “Joan I humanista i el primer període de l’Humanisme català”. *Estudis Universitaris Catalans* 10 (1917–1918): 1–17.
- Sánchez Cantón, Francisco Javier. *Libros, tapices y cuadros que coleccionó Isabel la Católica*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1950.
- Silleras-Fernandez, Nuria. “Widowhood and Deception: Ambiguities of Queenship in Late Medieval Crown of Aragon”. Dins M. Crane, M. Reeves & R. Raiswell eds. *Shell Games: Scams, Frauds and Deceits (1300–1650)*. Toronto: University of Toronto, 2004. 185–207.
- . *Power, Power, Piety and Patronage in Late Medieval Queenship. Maria de Luna*. New York: Palgrave Macmillan, 2008. [*Poder, piedad y patronazgo de una reina bajomedieval. Maria de Luna*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, en premsa].
- . “Between Expectation and Desire: Widowhood and Sexuality in Late Medieval Iberia”. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 42–2 (2011): 353–370.
- Tasis, Rafael. *Pere el Cerimoniós i els seus fills*. Barcelona: Vicens Vives, 1962.
- Tavani, Giuseppe. “La Griseldis de Petrarca i la Griselda de Bernat Metge”. *Els Marges* 16 (1979): 99–104.
- Tomich, Pere. *Historias e conquistas dels excellentissims e catholics Reys de Aragó e de lurs antecessors, los comtes de Barcelona*. Barcelona: La Renaixensa, 1886.
- Turell, Gabriel. Enric Bagué ed. *Recort*. Barcelona: 1950.
- Vagad, Gauberto Fabricio de. Carmen Orcastegui ed. *Crónica de Aragón*. Valencia: 1986.
- Verrié, F.P. ed. *Crònica del regnat de Joan I*. Barcelona: Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1950.
- , ed. *Crònica del regnat de Martí I*. Barcelona: 1951.
- Viera, David. “Francesc Eiximenis and the Royal House of Aragon: A Mutual Dependence.” *Catalan Review* 3.2 (1989): 183–189.
- Vilallonga, Mariàngela. “Humanistas italianos en los manuscritos de Pere Miquel Carbonell.” Dins José M. Maestre, Joasquín Pascual Barea & Luis Charlo Brea eds. *Humanismo y*

- pervivencia del mundo clásico. Homenaje al profesor Luis Gil*. Madrid: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 1997. III, 1217–1224.
- Voigt, Georg. *Il Risorgimento dell'Antichità classica. I. Ovvero Il primo secolo dell'umanismo*. Ed. facsímil. Florencia: Sansoni, 1968 [1890].
- Yarza Luaces, Joaquín. “Los libros del rey Martín.” *Lambard. Estudis d'art medieval* 21 (2010): 53–77.
- Yates, Philippe. “The Theory of Ultramontane Observant Poverty from Barcelona to Segovia (1451–1621)”. Dins *Identités Franciscaines a l'ages des réformes*. Clermont-Ferrand: Presses Universitaires Blaise-Pascal, 2005. 57–72.
- Whinnom, Keith. “Spanish Literary Historiography: Three Forms of Distortion”. Dins Alan Deyermond, W.F. Hunter & Joseph T. Snow eds. *Medieval and Renaissance Spanish Literature*. Exeter: University of Exeter Press, 1994a, 96–113.
- . “The Problem of the ‘Best-Seller’ in Spanish Golden-Age Literature”. Dins Alan Deyermond, W.F. Hunter & Joseph T. Snow eds. *Medieval and Renaissance Spanish Literature*. Exeter: University of Exeter Press, 1994b. 159–175.
- Witlin, Curt. “La primera adaptació castellana de *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis”. Dins *Miscel·lània Pere Bohigas* 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983. 39–59.
- . “El rei Pirro de Roma en el *Dotzè del Cristià*” de Francesc Eiximenis: Crítica encoberta de la política sarda del rei Pere de Catalunya.” *Anuario de Estudios Medievales* 25–2 (1995): 647– 658.